

ПРОБЛЕМНІ ДІТИ ЧИ ДІТИ В ПРОБЛЕМІ?

Юрій ЛУЦЕНКО, науковий співробітник Українського НМЦ
практичної психології і соціальної роботи МОН України,
АПН України, виконавчий директор Всеукраїнської фундації
«Захист прав дітей», м. Київ

Історичний погляд на дивну, незвичну, нестандартну поведінку молоді завжди залежав від соціокультурних уявлень панівного класу, який визначав шаблон «нормальної» поведінки. Деякі з дослідників цього феномену вважали, що девіантна поведінка неповнолітніх зумовлена перехідним станом країни, в якій вони проживають (Т. Шибутані, К. Мертон), вродженими передумовами або генетичною спадковістю (Е. Кречмер, У. Шелдон, Ч. Ломброзо), інші – психологічними особливостями, складом психіки, особливостями проживання кризових періодів у житті (З. Фрейд, К. Хорні, Е. Еріксон та ін.). На наш погляд, найбільш вичерпним є **соціально-педагогічний підхід**, який пояснює причину виявлення девіантної поведінки як наслідок хиб соціалізації, недоліків виховання, відсутності спеціальних інституцій суспільства, які повинні забезпечити безболісність процесів соціалізації та адаптації до проживання в соціумі.

Девіантна поведінка – поведінка яка відхиляється від загальноприйнятої в суспільстві. Поняття досить суб'єктивне, тому що вказує переважно на шаблони та нормативи, прийняті для більшості громадян певної країни на певному етапі історичного розвитку. Девіантами можуть називати не лише людей з асоціальною поведінкою, а й «оригіналів і диваків». За умови тоталітарного ладу до цієї категорії можуть потрапляти представники елітних верств населення, яких називають «інакомислячими». Процес розбудови суспільства супроводжується глибокими

модернізаційними процесами, які охоплюють різні сфери людського життя, зокрема й систему правосуддя, юстиції, виконання покарань. Нововведення вважаються однією з основних умов успішної реалізації завдань, які висуваються перед окремими інституціями. За таких умов створення системи ювенальної юстиції в Україні є не «метою заради мети», а передумовою розвитку демократичних засад, створення особливої моделі судочинства для неповнолітніх.

Переосмислення образу й ролі дитини-злочинця в суспільстві є неминучою складовою перехідного етапу держави від однієї моделі розвитку, соціального устрою до іншого. Чим радикальніші зміни, тим більше верств населення потрапляють до категорії «кризових», «незахищених», «маргінальних». Це спричиняє неминучі зміни в психіці учасників вказаних категорій: зростає рівень агресивності, жорстокості, формується негативізм або навпаки – апатичність, депресивність, зростає показник суїциду. Загальновідомо, що поведінка дитини – це калька, відбиток поведінки дорослих які, як правило, входять до складу референтної групи. Перебуваючи в маргінальному середовищі, дитина, а пізніше підліток, звикає до поведінки, яка вважається нормальною в найближчому оточенні, й починає діяти відповідним чином. Опинаячись на лаві підсудних, підліток часто, не розуміє провини і не визнає факту скоєння злочину, оскільки така поведінка для нього є нормальною, стереотипною. Він неодноразово бачив, як так само діяли інші члени сім'ї чи близького оточення.

Враховуючи практику винесення судами вироків за злочини, скоєні неповнолітніми, більшість з них потрапляє до спеціальних виховних установ. В умовах відбування покарання працівники колоній намагаються вплинути на неповнолітнього з метою зміни його цінностей, ідеалів, переконань, уявлень про норми моралі, сформувати певні естетичні смаки. Однак, враховуючи кількість персоналу, що безпосередньо впливає на засуджених, та кількість спецконтингенту виховних колоній, стають очевидними недоліки в організації відповідної роботи в місцях виконання покарань.

Часто результати зусиль працівників, які спрямовані на зміну свідомості неповнолітнього, виявляються малоефективними. Це пояснюється тим, що процес селекції системи керівних цінностей для підлітків у цьому віці є майже завершеним і водночас залишається чутливим до впливу однолітків і «близького значущого» (термін введений Г. Крайгом). Відомо, що моральні норми розвиваються дуже рано, коли під час навчання ми кажемо, що не можна смикати іншого за коси, брехати чи забирати іграшки. В дитинстві способи соціального навчання – наслідування дорослих форм поведінки відіграють значну роль у моральному вихованні дитини. Враховуючи особливості психології підлітка, дорослому важливо пам'ятати, що здатність поглянути на світ іншими очима і побудова системи цінностей, яка відрізнялась би від батьківської, – **основна мета процесу переоцінки**, який відбувається в підлітковому віці. Це твердження дає опосередковану відповідь на питання, чому в соціально благополучних сім'ях неповнолітні можуть виявляти асоціальні форми поведінки та скоювати правопорушення або злочини.

На підлітковий вік завжди дивилися як на період «бурі та натиску». Цей термін виник від назви літературної течії в Німеччині наприкінці 18 століття. Ганна Фрейд скористалась ним для характеристики емоційного стану підлітків. 1958 року вона написала: «Бути нормальним у підлітковий період саме по собі ненормально».

Під час організації соціально-виховної та психологічної роботи з неповнолітніми важливо враховувати, що створення й переоцінка системи цінностей – основний процес морального розвитку в **пубертатний** та **ювенальний** період розвитку (терміни вживаються Дж. Годфруа).

За Хофманом, моральний розвиток відбувається трьома різними шляхами, які іноді збігаються:

1. Дітям притаманна тривога стримування, тобто соціально сприйнятлива поведінка через страх покарання. Діти навчилися пов'язувати покарання з негативною поведінкою.

2. Під час дорослішання діти вчаться піклуватися про інших. Цьому сприяє емпатія (уміння співпереживати, співчувати іншій людині). Ця моральна перспектива поєднує здатність людини поділяти почуття іншого з когнітивною здатністю уявляти собі, що відчуває інший і як власна поведінка може змінити стан іншого.

3. Моральний розвиток підлітків залежить від розвитку мислення, завдяки чому вони набувають досвіду перевірки гіпотез, переоцінки інформації та переформулювання понять.

Ці типи морального розвитку не є хронологічними стадіями, вони також не є взаємовиключними. Хофман зазначає, що вони існують та виявляються і в дорослих, однак у підлітковому віці кожна з них змінюється.

Враховуючи цю модель формування, можемо з'ясувати глибинні чинники, які зумовлюють протиправну або кримінальну поведінку неповнолітніх. Перша особливість полягає в тому, що асоціальна, кримінальна поведінка в маргінальному середовищі вважається нормальною, а часто й заслуговує на заохочення, стимулювання неповнолітнього. Відомо, що батьки за принесений додому вкрадений товар дозволяють підлітку піти на дискотеку, дають йому кишенькові гроші або просто позбавляють покарання. Це стимулює до скоєння рецидивного вчинку.

Формування в неповнолітніх емпатійного ставлення до оточення в маргінальному середовищі має свої особливості: вияв співчуття і співпереживання схвалюється лише щодо «своїх». За таких умов підліток чітко диференціює ситуацію, учасників і виявляє відповідні почуття і емоції, які можуть варіюватися від агресії, грубості до розуміння та схвалення.

Зв'язок моральності із загальним рівнем розумового розвитку викриває істинні механізми формування асоціальної поведінки. Рівень IQ (інтелекту) переважної більшості вихованців спеціальних виховних установ досить низький, водночас рівень самооцінки дещо завищений. Це спричиняє низький рівень самоконтролю, завищений рівень домагань, пошук нестандартних прийомів виходу з певної життєвої ситуації та способу

задоволення базових потреб. Слід вказати, що «зовнішня» сторона життя (модний одяг, мобільний телефон, можливість пригостити друзів, придбати алкоголь чи наркотичні засоби) для таких неповнолітніх є більш значущою, ніж моральні переконання й почуття.

Враховуючи особливості психології неповнолітнього, можна не лише впливати на поведінку, формувати певні моральні переконання, а й відновлювати фрагменти дитячої психіки, які зазнали ушкодження в дитинстві. Важливо пам'ятати, що душа дитини подібна до моделі космосу, в якій кожен елемент займає своє місце, має певну структуру та впорядковує всесвіт. Розглядаючи окремо вчинок, дію чи поведінку, ми шукаємо першопричину у виявленні окремих рис, індивідуальних особливостей психіки, наслідків викривленого виховання, порушуючи при цьому принцип цілісності системи.

Шанобливе ставлення до неповнолітнього, визнання його найвищою життєвою цінністю породжує в нього такі гуманістичні риси: повагу до людської гідності, милосердя, людяність, терпимість, уміння пробачати, протидіяти злу. Відомий український психолог і педагог І. Бех вказує на позитивну значущість педагогічної дії: «Педагогічна дія заклику до особистісної взаємодії; заклику, який базується на милосердному ставленні вихователя до вихованця. У цій взаємодії і має розглядатися процес спрямованості дитини на її добродійну поведінку». За таких умов система судочинства повинна спрямовуватися на відновлення соціального статусу неповнолітнього, який скоїв правопорушення чи злочин, забезпечення його права на відшкодування заподіяних збитків, надання йому соціально-юридично-психологічної допомоги.

Організація процесу перевиховання неповнолітніх з асоціальними виявами поведінки була й залишається міжсекторальною проблемою. З одного боку, розробка методів і відповідних форм педагогічної роботи пошуком оптимальних засобів педагогічного впливу на неповнолітнього з девіантною, делінквентною поведінкою вважається предметом педагогіки, з іншого – засоби педагогічного впливу повинні бути вторинними щодо

отримання глибинної психологічної характеристики причин, факторів та виявів власне важковиховуваності та делінквентності. Загальносвітова соціальна система сучасності, зокрема розвинутих європейських країн, не готова до впровадження ефективних форм превенції негативних виявів поведінки у неповнолітніх і цим сприяє формуванню системи реагування. Часто таке реагування нагадує оперативне втручання, під час якого вилучається недієздатний орган, водночас роблячи організм ослабленим та напівфункціональним. Неповнолітніх правопорушників завжди прагнули локалізувати в різні історичні часи, однак, на думку А. Токарева, в'язниця залишається в'язницею, якій притаманні всі негативні сторони, що негативно впливають на характер і моральність засуджених.

Запобігання делінквентній поведінці підлітків є актуальним для всіх країн. За даними міжнародних організацій, кількість молодих людей, які вчиняють правопорушення, неухильно зростає. Так, на частку молоді до 18 років у США їх припадає понад 50 %. Можна з упевненістю стверджувати, що цей відсоток в Україні не менший. Показник делінквентності в певному сенсі є відображенням стану правопорядку й законності у державі.

Цікавим є підхід експерта з питань ювенального правосуддя Королівства Нідерландів Стена Мувеза щодо визначення пріоритетів діяльності всіх ключових учасників системи ювенальної юстиції. На його думку головна проблема неповнолітніх, які опинилися у конфлікті із законом, – втрата, розірвання зв'язку з батьками, друзями, нормами моралі. Власне термін «делінквентність» походить від двох слів «de » і «link», що буквально означає «перерваний зв'язок». На думку експерта, головним завданням повинно стати відновлення такого зв'язку та відповідне його зміцнення. У вітчизняному юридично-правовому лексиконі маємо визначення описаним вище процедур – **ресоціалізація**. Ресоціалізація в ідеалі має стати наслідком спеціально організованого виховного впливу з метою виправлення особистості неповнолітнього правопорушника. За класичним визначенням процес виправлення є необхідною передумовою ефективної ресоціалізації та реінтеграції правопорушника в суспільство і являє, по суті, внутрішні позитивні зміни в його особистості.